

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΗΠΕΙΡΟΣ

Άποψη της εισόδου
που οδηγεί στην
κεντρική αίθουσα ή
Αίθουσα των Ειδώλων
του κυρίως ιερού, τον
σημαντικότερο και
ιερότερο χώρο του
Νεκρομαντείου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΖΗΔΡΟΥ
Αρχαιολόγος

ΤΟ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΑ

01 Άποψη της πεδιάδας του Φαναρίου και του λόφου του Αγ. Ιωάννη, όπου εντοπίζεται το Νεκρομαντείο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύνταξη ενός σύντομου και ταυτόχρονα περιεκτικού αρχαιολογικού–περιγηγτικού οδηγού για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα έχει διπλό στόχο: να βοηθήσει αρχικά τον αναγνώστη να γνωρίσει κάθε όψη του αρχαιολογικού χώρου και, στη συνέχεια, να του εξάψει το ενδιαφέρον ώστε να τον επισκεφθεί και να τον ανακαλύψει με τη δική του ιδιαίτερη ματιά, αλλά και με πολύτιμο βοήθημα τον συγκεκριμένο οδηγό. Εκτός όμως από τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου, ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Αχέροντα. Ακροβατώντας στο μεταίχμιο του κόσμου των νεκρών και των ζωντανών, θα θυμηθεί τη σχετική ομηρική περιγραφή του Κάτω Κόσμου. Θα έχει όμως και την ευκαιρία να δει αρκετές ακόμη θέσεις της αρχαίας Ηπείρου.

Η τοπογραφία της περιοχής

Στα βορειοδυτικά της ΠΕ Πρεβέζης και μετά τα επιβλητικά όρη του Σουλίου, εκτείνεται μια εύφορη πεδιάδα, γνωστή ως πεδιάδα του Φαναρίου. Στα ανατολικά οριοθετείται από χαμηλή λοφοσειρά, τμήμα της οροσειράς του Σουλίου, στα δυτικά και νότια βρέχεται από τη θάλασσα του Ιονίου, ενώ στα βορειοδυτικά αποτελεί το όριο της ΠΕ Πρεβέζης, το οποίο ξεπερνά, καθώς συνεχίζει στην ΠΕ Θεσπρωτίας. Στο κέντρο της περίπου βρίσκεται το Νεκρομαντείο, κοντά στο σημείο όπου χύνονται στον Αχέροντα τα νερά των παραποτάμων του, που τον κάνουν να καταλήγει χειμαρρώδης και επιβλητικός στη θάλασσα. Σύμφωνα με μια παράδοση, η ονομασία της πεδιάδας οφείλεται σε ένα φανάρι που είχαν τοποθετήσει οι Ενετοί στον όρμο της Σπλάντζας για να καθοδηγεί τα πλοία τις σκοτεινές νύχτες. Η όλη περιοχή εμφανίζεται αποκομμένη από τις γειτονικές της και κυριολεκτικά διαμελισμένη εξαιτίας των τριών ποταμών που τη διασχίζουν: του Αχέροντα στο κέντρο και των δύο μεγάλων παραποτάμων, του Κωκυτού και του Πυριφλεγέθοντα (οι σημερινοί Μαύρος και Βουβός) ανατολικά και δυτικά αντίστοιχα. Οι παραπόταμοι αυτοί ενώνονται και με άλλους μικρότερους, δημιουργώντας ένα πολύπλοκο ποτάμιο σύστημα στο εσωτερικό της πεδιάδας, το οποίο την καθιστά ιδιαίτερα εύφορη και κατάλληλη για καλλιέργειες. Το δέλτα του ποταμού Αχέροντα, ο οποίος εκβάλλει στον όρμο του Φαναρίου ή της Αμμουδιάς, συμπληρώνει την εικόνα.

Βέβαια, η τοπογραφία της περιοχής κατά την αρχαιότητα διέφερε σημαντικά. Ωστόσο, αρκετές είναι οι πληροφορίες που αντλούνται από τις φιλολογικές πηγές και συντελούν στην ανασύνθεση της εικόνας της. Πρώτος ο Όμηρος, στην *Οδύσσεια* (κ 487–543), υποστηρίζει ότι η είσοδος του Κάτω Κόσμου βρίσκεται κοντά σε ένα μικρό ακρογιάλι κατάφυτο από λεύκες και ιτιές, στο σημείο όπου ο Αχέροντας ποταμός σμίγει με τον Κωκυτό και τον Πυριφλεγέθοντα. Συμπληρωματικά (λ 13 κ.ε.), εντοπίζει τη συγκεκριμένη θέση πολύ μακριά, στα πέρατα του Ωκεανού, στη χώρα των Κιμμερινών ή Κιμμερίων. Η ομοιότητα της ομηρικής περιγραφής με τη σύγχρονη τοπογραφία θεωρείται εντυπωσιακή, με χαρακτηριστικό

σημείο την αναφορά στα τρία ποτάμια με τα ονόματα με τα οποία ήταν γνωστά καθ' όλη την αρχαιότητα. Παρ' όλη τη λεπτομερειακή περιγραφή όμως, το ομηρικό έπος δεν αφιερώνει κανένα στίχο στην Αχερουσία λίμνη. Επιπλέον, το χωρίο για τη χώρα των Κιμμερίων οδήγησε σε σύγχυση και διχογνωμίες. Κι αυτό γιατί οι Κιμμέριοι, που κατοικούσαν στην περιοχή της Σκυθίας, έγιναν γνωστοί στους Έλληνες μόνο μετά τον 7ο αιώνα π.Χ., οπότε και άρχισαν να πραγματοποιούν επιδρομές στα παράλια της Μ. Ασίας. Αντίθετα, οι Χειμέριοι ήταν φύλο που επιχωρίαζε στην περιοχή του Αχέροντα. Εάν αντικαταστήσουμε τη λέξη Κιμμερίων με τη λέξη Χειμερίων, όπως είχε προτείνει ήδη από τον 3ο αιώνα π.Χ. ο γραμματικός Πρωτέας ο Ζευγματίτης, ο συγκεκριμένος ομηρικός στίχος αποδίδεται με μεγαλύτερη ασφάλεια στην πεδιάδα του Φαναρίου.

Το δεύτερο, πολύ πιο σύντομο όμως, χωρίο αντλείται από την ιστορία του Ηροδότου (5.92). Ο τύραννος της Κορίνθου Περίανδρος στέλνει απεσταλμένους στο Νεκρομαντείο των Θεσπρωτών, το οποίο βρίσκεται στον Αχέροντα ποταμό, προκειμένου να ρωτήσουν την ψυχή της γυναίκας του Μέλισσας πού είχε κρύψει κάποιον θησαυρό.

Μετά τον Ηρόδοτο, ένας άλλος ιστορικός, ο Θουκυδίδης, περιγράφει την τοπογραφία της περιοχής κατά την εξιστόρηση της προσόρμισης στο λιμάνι της Ελαιάτιδας του στόλου των Κορινθίων και των συμμάχων τους την παραμονή της ναυμαχίας στα

Σύβοτα (432 π.Χ.), η οποία θεωρείται ως μια από τις κύριες αφορμές για την κήρυξη του Πελοποννησιακού Πολέμου (1.46.3–1.47.1). Πιο συγκεκριμένα, οι Κορίνθιοι μαζί με τους συμμάχους τους, συνολικά 150 πλοία, έπλευσαν στα νερά της Κέρκυρας από την πλευρά της Λευκάδας, έτοιμοι για ναυμαχία. Στη συνέχεια όμως, για μεγαλύτερη ασφάλεια, αποφάσισαν να προσορμιστούν στο λιμάνι κοντά στο ακρωτήριο Χειμέριο της Θεσπρωτίας. Στην περιοχή αυτή, την επονομαζόμενη Ελαιάτιδα, βρίσκεται η πόλη της Εφύρας, καθώς και η Αχερουσία λίμνη. Η τελευταία εκβάλλει στη θάλασσα και παίρνει το όνομά της από τον ποταμό Αχέροντα, που με τη σειρά του εκβάλλει στη λίμνη. Παραμένοντας στη θεσπρωτική γη και σε κοντινή απόσταση, συναντά κανείς έναν ακόμη ποταμό, τον Θύαμι (Καλαμά), ο οποίος αποτελεί το όριο ανάμεσα στη Θεσπρωτία και την Κεστρίνη. Στο λιμάνι λοιπόν της Ελαιάτιδας αγκυροβόλησαν τα πλοία των Κορινθίων και των συμμάχων τους και οι ίδιοι στρατοπέδευαν εκεί κοντά. Αντίθετα, τα πλοία των Κερκυραίων προσορμίστηκαν στα Σύβοτα.

Αργότερα, ο Ψευδοσκύλακας, στον *Περίπλου* (30) των μεσογειακών ακτών που θα πραγματοποιήσει ύστερα από εντολή του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας, περιγράφοντας τη χώρα των Θεσπρωτών αναφέρει ότι υπάρχει λιμάνι με το όνομα Ελαία, στο οποίο εκβάλλουν ο Αχέροντας και η Αχερουσία λίμνη. Προσθέτει ότι ο Αχέροντας ρέει μέσα στην Αχερουσία.

Στην αυτοκρατορική εποχή και στα *Γεωγραφικά* του

Στράβωνα (7.7.5), το λιμάνι τοποθετείται στην άκρη της χώρας των Χειμερίων. Σε αυτό εκβάλλει ο ποταμός Αχέροντας, ο οποίος ρέει μέσα στην Αχερουσία λίμνη, μαζί με αρκετούς μικρότερους παραποτάμους του. Εξαιτίας των πολλών ποτάμιων υδάτων, το νερό του κόλπου είναι γλυκό και το λιμάνι ονομάζεται «Γλυκός λιμήν». Σε κοντινή απόσταση υπάρχει ένας ακόμη ποταμός, ο Θύαμις, όπως και η πόλη Κίχυρος, η άλλοτε θεσπρωτική Εφύρα.

Με την τοπογραφία της πεδιάδας του Φαναρίου ασχολείται και ο Πausanίας στην *Περιήγησή* του (1.17.5). Πιο συγκεκριμένα, κοντά στην Κίχυρο εντοπίζει την Αχερουσία λίμνη με τον Αχέροντα, καθώς και τον Κωκυτό. Επιπλέον, παρατηρώντας την ομοιότητα της μορφολογίας της περιοχής που περιηγήθηκε με την αντίστοιχη ομηρική περιγραφή, υποθέτει ότι και ο ίδιος ο Όμηρος θα είχε επισκεφθεί τη θέση, επειδή μόνο έτσι θα μπορούσε να δώσει τα ονόματα των θεσπρωτικών ποταμών στους αντίστοιχους του Κάτω Κόσμου.

Στο λιμάνι του όρμου του Φαναρίου ή της Αμμουδιάς (Γλυκός λιμήν), το οποίο διαχρονικά αποτέλεσε ασφαλές αγκυροβόλιο για τα πλοία, προσορμίστηκε προσωρινά, λίγο πριν από τη ναυμαχία του Ακτίου, και ο στόλος του Οκταβιανού, που ερχόταν από την Ιταλία. Αρκετούς αιώνες αργότερα, τον 12ο αιώνα μ.Χ., ένας ακόμη στόλος, αυτός του Νορμανδού δούκα της Απουλίας και Καλαβρίας Ροβέρτου Γυισκάρδου, βρήκε πρόσφορο αγκυροβόλιο στο λιμάνι της Ελαιάτιδας, όπου και παρέμεινε για έναν ολόκληρο χειμώνα, όσο ο στρατός του επιδίωκε να κατακτήσει τις ορεινές θέσεις της Ηπείρου.

Η εικόνα της τοπογραφίας της περιοχής, όπως σκιαγραφείται στα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, επιβεβαιώνεται και από τις ομοιότητες που

02

εντοπίζονται στις μαρτυρίες των νεότερων περιηγητών, ιδίως του 19ου αιώνα. Αλλά και η σύγχρονη εικόνα, παρά τις όποιες φυσιολογικές γεωλογικές μεταβολές, αποτελεί τον αψευδέστερο μάρτυρα των αρχαίων πηγών και αποδεικνύει ότι η περιοχή του Φαναρίου, με το ποτάμιο σύστημα, εξακολουθεί να διατηρεί, σε γενικές γραμμές, τη χαρακτηριστική γεωμορφολογία που είχε κατά την αρχαιότητα.

Βέβαια, παρ' όλες τις ομοιότητες ανιχνεύονται και κάποιες σημαντικές διαφορές, οι οποίες προκλήθηκαν σταδιακά με το πέρασμα των αιώνων. Γεωλογικές μελέτες και παρατηρήσεις αλλά και η σύγκριση των διαφόρων πηγών μεταξύ τους και εν συνεχεία η αντιπαραβολή τους με τη σύγχρονη εικόνα οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η αρχαία κοίτη του Αχέροντα έρεε ανατολικότερα από τη σημερινή. Έτσι, ο ποταμός περνούσε περίπου 4,5 χλμ. μακριά από το ιερό για να χυθεί τελικά στην Αχερουσία λίμνη. Η συγκεκριμένη λίμνη σχηματίστηκε την περίοδο μεταξύ του 8ου αιώνα π.Χ. και του 433 π.Χ. Αρχικά, αποτελούσε μια αβαθή συγκέντρωση υδάτων που περιβαλλόταν από βάλτους. Κατά τους ιστορικούς χρόνους, η λίμνη κάλυψε σημαντικό τμήμα της πεδινής έκτασης και βάθυνε. Αφού δεχόταν τα νερά του Αχέροντα στη βόρεια πλευρά της, στην όμορη δυτική όχθη της τα πλεονάζοντα ύδατα ξανασχημάτιζαν την κοίτη του ποταμού. Στο σημείο εκείνο εισέρεαν σε αυτόν και τα νερά του Κωκυτού και του Πυριφλεγέθοντα, έτσι ώστε ο Αχέροντας να εκβάλλει ορμητικός στον κόλπο της Αμμουδιάς, όπως συμβαίνει και σήμερα. Κατά τους βυζαντινούς και νεότερους χρόνους όμως, η Αχερουσία λίμνη ακολούθησε αντίστροφη πορεία, με αποτέλεσμα να καταλήξει και πάλι σε πολλούς μικρούς αβαθείς βάλτους, οι οποίοι και αποξηράνθηκαν τελικά

02 Άποψη του ποταμού του Κάτω Κόσμου Αχέροντα και του παρόχθιου άλσους της Περσεφόνης.

03 Ο ποταμός Αχέροντας. Χαλκογραφία, σχέδιο C.R. Cockerell, χάραξη J. Smith. Ιδιωτική Συλλογή (Λούβρου Ε. [επιστ. επιμ.], Τόπος και Εικόνα. Χαρακτικά Ξένων Περιηγητών, Ολκός, Αθήνα 1983, τόμ. 5, σ. 94).

03

04

05

τη δεκαετία του '50. Έτσι, ο Αχέροντας, με την ελαφρώς διαφοροποιημένη κοίτη του, συνεχίζει να δέχεται τα νερά των δυο μεγάλων παραποτάμων του, του Κωκυτού και του Πυριφλεγέθοντα, και να εκβάλλει στον κόλπο της Αμμουδιάς, χωρίς όμως την παρεμβολή της Αχερουσίας λίμνης. Τέλος, και ο κόλπος έχει πλέον περιοριστεί σημαντικά και κινδυνεύει να εξαφανιστεί, εξαιτίας των προσχώσεων των ποταμών.

Στην πεδιάδα λοιπόν του Φαναρίου, στον κάτω ρου του Αχέροντα και στη νοτιότερη απόληξη της χαμηλής λοφοσειράς που την οριοθετεί στα ανατολικά, τοποθετείται ο λόφος του Αγ. Ιωάννη, επάνω στον οποίο βρίσκονται η ομώνυμη μονή και το ελληνιστικό Νεκρομαντείο.

Ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου

Ιστορική αναδρομή

Τα στοιχεία που αντλούμε από τις πηγές, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα, μάς επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε την ιστορική πορεία του ιερού.

Η ανθρώπινη παρουσία ανιχνεύεται στο λόφο ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα: τρεις κιβωτιόσχημοι παιδικοί τάφοι του 14ου–13ου αιώνα π.Χ., λείψανα από τοιχοποιίες ξερολιθιάς, μυκηναϊκά όστρακα, ένα χάλκινο ξίφος μυκηναϊκού τύπου, καθώς και μικροαντικείμενα: αιχμές βελών, λεπίδες, σφονδύλια κ.ά. Βέβαια, τα παραπάνω ευρήματα ανήκαν πιθανώς σε κάποιον μικρό οικισμό, που είχε ιδρυθεί στην κορυφή του λόφου και δεν σχετίζονται με οποιαδήποτε λατρεία.

Ωστόσο, η αναλυτική ομηρική περιγραφή, σε συνδυασμό με την ύπαρξη της όμορης μυκηναϊκής Εφύρας και του αντίστοιχου οικισμού της Τορύνης κοντά στην Πάργα, μπορούν να οδηγήσουν στη διατύπωση της υπόθεσης

ότι η νεκρομαντεία στην περιοχή είχε εμφανιστεί ήδη κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο. Επίκεντρό της θα ήταν αρχικά η υπόγεια σπηλιά στις βορειοδυτικές όχθες της Αχερουσίας λίμνης και κοντά στη συμβολή του Αχέροντα με τον Κωκυτό, στο λόφο όπου κτίστηκε αργότερα το ελληνιστικό ιερό. Όμως, και συνολικά, η πεδιάδα του Φαναρίου θεωρούνταν ως μια θέση ενδιάμεση και μεταβατική από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο των νεκρών, ενώ, αν και υπέργεια, βρισκόταν στη δικαιοδοσία του Άδη. Κατά συνέπεια, οι ζωντανοί όφειλαν να τη σέβονται και να την επισκέπτονται αποκλειστικά για θρησκευτικούς και τελετουργικούς σκοπούς.

Στο λόφο του Νεκρομαντείου, η Αρχαϊκή και η Κλασική εποχή εκπροσωπούνται από τα ευρήματα ενός αποθέτη, ο οποίος εντοπίστηκε στους δυτικούς πρόποδές του και περιείχε όστρακα αγγείων και πήλινα ειδώλια της Περσεφόνης, που χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου έως και τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. Μάλιστα, ορισμένα από τα ειδώλια είναι ιδιαίτερος ευμεγέθη, ενώ κάποια άλλα εμφανίζουν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των εργαστηρίων της Πελοποννήσου, με την οποία η Ήπειρος διατηρούσε στενές σχέσεις. Στην ίδια θέση αποκαλύφθηκε και η κεφαλή μαρμάρινου ειδωλίου της Περσεφόνης του 5ου αιώνα π.Χ., με τα χαρακτηριστικά του αυστηρού ρυθμού. Εκτός των προαναφερθέντων, στην κορυφή του λόφου ήρθαν στο φως και ελάχιστα όστρακα της περιόδου πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ. Βέβαια, η ισοπέδωση της θέσης για την ανέγερση του υπάρχοντος κτηριακού συγκροτήματος συντέλεσε στην εξαφάνιση των λειψάνων προγενέστερων οικοδομημάτων.

Το σύνολο των παραπάνω ευρημάτων οδήγησε τον ανασκαφέα Σ. Δάκαρη στη διατύπωση της άποψης ότι στην κορυφή του λόφου του Νεκρομαντείου υπήρχε αρχαϊκό ιερό της Περσεφόνης. Το συγκεκριμένο ιερό εξακολούθησε τη λειτουργία του και κατά την επόμενη Κλασική περίοδο. Στους ελληνιστικούς όμως χρόνους, και προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των προσκυνητών, αποφασίστηκε η αντικατάστασή του με ένα μεγαλύτερο ιερό που βλέπουμε σήμερα στο χώρο.

Έτσι, η πρώτη οικοδομική φάση του ελληνιστικού Νεκρομαντείου τοποθετείται στα τέλη του 4ου–αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Περιλάμβανε τον πολυγωνικό περίβολο, το κυρίως ιερό με τους διαδρόμους του και κάποια δωμάτια, που εξυπηρετούσαν την πορεία και σύντομη παραμονή των προσκυνητών, όπως απαιτούσε το τελετουργικό. Παράλληλα, την ίδια εποχή, ακριβώς κάτω από την Αίθουσα των Ειδώλων, λαξεύτηκε στο βράχο με περισσή επιμέλεια η υπόγεια σπηλιά, η οποία αποτέλεσε πιθανώς τον πυρήνα της αρχικής λατρείας, ενώ αργότερα στέγασε το σκοτεινό ανάκτορο του Άδη και της Περσεφόνης.

Η δεύτερη οικοδομική φάση ανάγεται στα τέλη του 3ου–αρχές του 2ου αιώνα π.Χ. Κατά τη διάρκειά της, στα

δυτικά του αρχικού κτηρίου, προστέθηκε ένα συγκρότημα με δωμάτια και αποθήκες γύρω από μια τετράγωνη κεντρική αυλή. Οι χώροι αυτοί χρησίμευαν τόσο για τη διαμονή — των ιερέων και του μεγάλου αριθμού των προσκυνητών, προτού οι τελευταίοι εισέλθουν στο ιερό και αρχίσουν τη σχετική προετοιμασία—, όσο και για την αποθήκευση των πολυάριθμων προσφορών. Η συγκεκριμένη επέκταση κρίθηκε σκόπιμη εξαιτίας της αύξησης του αριθμού των προσκυνητών και των προσφορών, κάτι που σήμαινε και την ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των ιερέων. Το Νεκρομαντείο θα συνεχίσει με την ίδια μορφή έως το 167 π.Χ., οπότε πυρπολείται και καταστρέφεται ολοσχερώς από τους Ρωμαίους. Οι σωροί των δημητριακών που υπήρχαν στο εσωτερικό του συντέλεσαν στη διατήρηση της φωτιάς, ενώ η υψηλή θερμοκρασία προκάλεσε την ασβεστοποίηση τμημάτων της επιφάνειας των τοίχων καθώς και την τήξη των οπτοπλίνθων, επιτείνοντας περαιτέρω την καταστροφή.

Κατά τον 1ο αιώνα π.Χ., με την εγκατάσταση Ρωμαίων αποίκων στην πεδιάδα του Αχέροντα, ένα τμήμα του δυτικού κτηριακού συγκροτήματος επισκευάστηκε και επανακατοικήθηκε, όπως προκύπτει από τις τοιχοποιίες και τα σχετικά ευρήματα, π.χ. αγνύθες, όστρακα διαφόρων αγγείων, πώματα πυξίδων κα αρκετοί ρωμαϊκοί κέραμοι με έντυπα σφραγίσματα. Ωστόσο, ο χώρος χάνει τη λατρευτική του σημασία και χρησιμεύει αποκλειστικά ως χώρος ιδιωτικών κατοικιών. Όταν και οι Ρωμαίοι θα εγκαταλείψουν την κορυφή του λόφου, αυτή θα επιχωστεί και θα εξαφανιστεί για αιώνες, μαζί με τη μακραίωνη παράδοση και τα μυστικά της νεκρομαντείας. Φαίνεται όμως ότι η περιοχή δεν έχασε ποτέ τη θρησκευτική της σημασία στη συνείδηση των κατοίκων της. Όπως συμβαίνει συχνά σε ιερούς τόπους, όπου τα ειδωλολατρικά ιερά αντικαταστάθηκαν από χριστιανικούς ναούς, έτσι και εδώ κατά τον 16ο αιώνα μ.Χ. οικοδομήθηκε, ακριβώς επάνω στο ελληνιστικό Νεκρομαντείο, ο ναός του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου.

Ιστορία της έρευνας – Σύγχρονες εργασίες ανάδειξης του χώρου

Ο λόφος του ιερού ερευνήθηκε από τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σε δύο περιόδους, 1958–1964 και 1976–1977. Στη συνέχεια, κατά τα έτη 2011–2015, υλοποιήθηκε το έργο «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Νεκρομαντείου και Εφύρας», που είχε ενταχθεί στο επιχειρησιακό πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» του ΕΣΠΑ, αρχικά από τη ΛΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και εν συνέχεια από τη νεοσύστατη Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας. Στόχος του συγκεκριμένου έργου υπήρξε η σύνδεση των δύο όμορων και από κοινού κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων, της Εφύρας και του Νεκρομαντείου, οι οποίοι καλύπτουν τη χρονική περίοδο από τους προϊστορικούς έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Πιο αναλυτικά, στο αρχαίο ιερό, που ήταν ήδη επισκέψιμο, επεκτάθηκαν και εκσυγχρονίστηκαν οι ήδη υπάρχουσες υποδομές (περιφράξεις, τοποθέτηση

μεταλλικής θύρας και συστήματος αντιπυρικής προστασίας, επέκταση των δικτύων ύδρευσης, άρδευσης και ηλεκτροδότησης, δημιουργία χώρου στάθμευσης κ.ά.), έγινε συστηματική αποψίλωση και επιμελημένος καθαρισμός, πραγματοποιήθηκαν εργασίες πεδίου, συντήρησης και προστασίας των μνημείων, διαμορφώθηκαν νέοι χώροι και χαράχτηκαν καινούργιες φυσιολατρικές διαδρομές περιήγησης, ώστε ο επισκέπτης να βλέπει και περιμετρικά το Νεκρομαντείο και εν συνεχεία να μπορεί να κατευθυνθεί προς το λόφο της Εφύρας. Επιπλέον, οι δύο θέσεις έχουν καταστεί προσβάσιμες και εύκολα επισκέψιμες και από ΑΜΕΑ. Τέλος, η αποκατάσταση και επανάχρηση της οθωμανικής κούλιας ως εκθεσιακού χώρου κατέχει ιδιαίτερη θέση στο σύνολο των εργασιών των τελευταίων ετών.

Συμπερασματικά και μετά το πέρας των εργασιών, ο λόφος του Νεκρομαντείου παρέχει στους επισκέπτες τη δυνατότητα να περιηγηθούν με ασφάλεια και άνεση σε μια διαδρομή που αποκαλύπτει σταδιακά το ιερό, να ενημερωθούν από τις πινακίδες, να επισκεφθούν τον εκθεσιακό χώρο της κούλιας και εν συνεχεία να φτάσουν, μέσα από ένα θαυμάσιο μονοπάτι στο δάσος, έως και τη μυκηναϊκή Εφύρα.

Οι μαρτυρίες των πηγών

Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν αναπτύξει μια ολόκληρη φιλοσοφία σχετικά με τον Κάτω Κόσμο, τη δομή του, τις προσβάσεις σε αυτόν, τη μετάβαση και τη ζωή των νεκρών εκεί, την επιβίωση των ψυχών και τα χαρακτηριστικά τους και, κυρίως, την επικοινωνία των νεκρών με τους ζωντανούς. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης φιλοσοφίας πίστευαν ότι οι σπηλιές, τα βαθιά φαράγγια, οι υπόγειες πηγές των ποταμών και κάθε άλλο άνοιγμα που οδηγούσε από την επιφάνεια προς τα βάθη της γης αποτελούσε και μια είσοδο στον Κάτω Κόσμο.

Επομένως, η ύπαρξη, στην πεδιάδα του Φαναρίου, των τριών ποταμών —του Αχέροντα και των δύο παραποτάμων του, του Κωκυτού και του Πυριφλεγέθοντα—, της Αχερουσίας λίμνης, των δασών με τις λεύκες και τις ιτιές —τα ιερά φυτά της Περσεφόνης—, και κυρίως της υπόγειας σπηλιάς στο λόφο του Αγ. Ιωάννη, όπου τελικά χτίστηκε το Νεκρομαντείο, οδήγησε στην πεποίθηση ότι η περιοχή αποτελούσε μία από τις εισόδους στον Κάτω Κόσμο, όπως αποδεικνύεται και από τις σχετικές αναφορές στις φιλολογικές πηγές.

Τα τοπωνύμια «Αχέρων» και «Αχερουσία», που πρωτοεμφανίζονται στα έπη του Ομήρου τον 8ο αιώνα π.Χ., παραμένουν σε χρήση έως και το ιστορικό έργο του Ιωάννη Καντακουζηνού του 14ου αιώνα, διαγράφοντας μια μοναδική πορεία, σχεδόν χωρίς καθόλου κενά, σε ολόκληρη την αρχαία ελληνική, ρωμαϊκή και βυζαντινή γραμματεία. Εκτός από το τεράστιο χρονολογικό εύρος, αξιοσημείωτη είναι και η μεγάλη ποικιλία των κειμένων στα οποία τα δύο ονόματα εντοπίζονται, καθώς αυτά εκπροσωπούν το σύνολο των λογοτεχνικών ειδών της εκάστοτε περιόδου. Έτσι, ο Αχέρων και η Αχερουσία, άλλοτε μόνοι και άλλοτε

σε συνδυασμό με τον Άδη, τον Πλούτωνα, την Περσεφώνη και το άλσος της και συχνότερα με τον Κωκυτό, τον Πυριφλεγέθοντα και τη Στύγα, ανιχνεύονται σε έργα επικά, ιστοριογραφικά, φιλοσοφικά, γεωγραφικά, περιηγητικά, θεολογικά (στα οποία περιλαμβάνονται τόσο κείμενα της κλασικής αρχαιότητας όσο και ιουδαϊκά και χριστιανικά), αστρονομικά, ιατρικά, ρητορικά, εκκλησιαστικά (όπου κυρίως κρίνονται οι απόψεις των μεγάλων φιλοσόφων της κλασικής αρχαιότητας), γραμματικά (με αντίστοιχα σχόλια και παραδείγματα από κλασικά έργα και ιδίως τον Όμηρο), ποιητικά (με αντιπροσωπευτικά έργα της λυρικής, ποιμενικής και δραματικής ποίησης), μυθολογικά, στα μεγάλα λεξικά της Βυζαντινής περιόδου, σε συλλογές μύθων, χρησμών, παροιμιών, βίων φιλοσόφων κ.λπ., σε σχόλια κειμένων της κλασικής αρχαιότητας και τέλος σε πλήθος ποικίλων επιγραμμάτων.

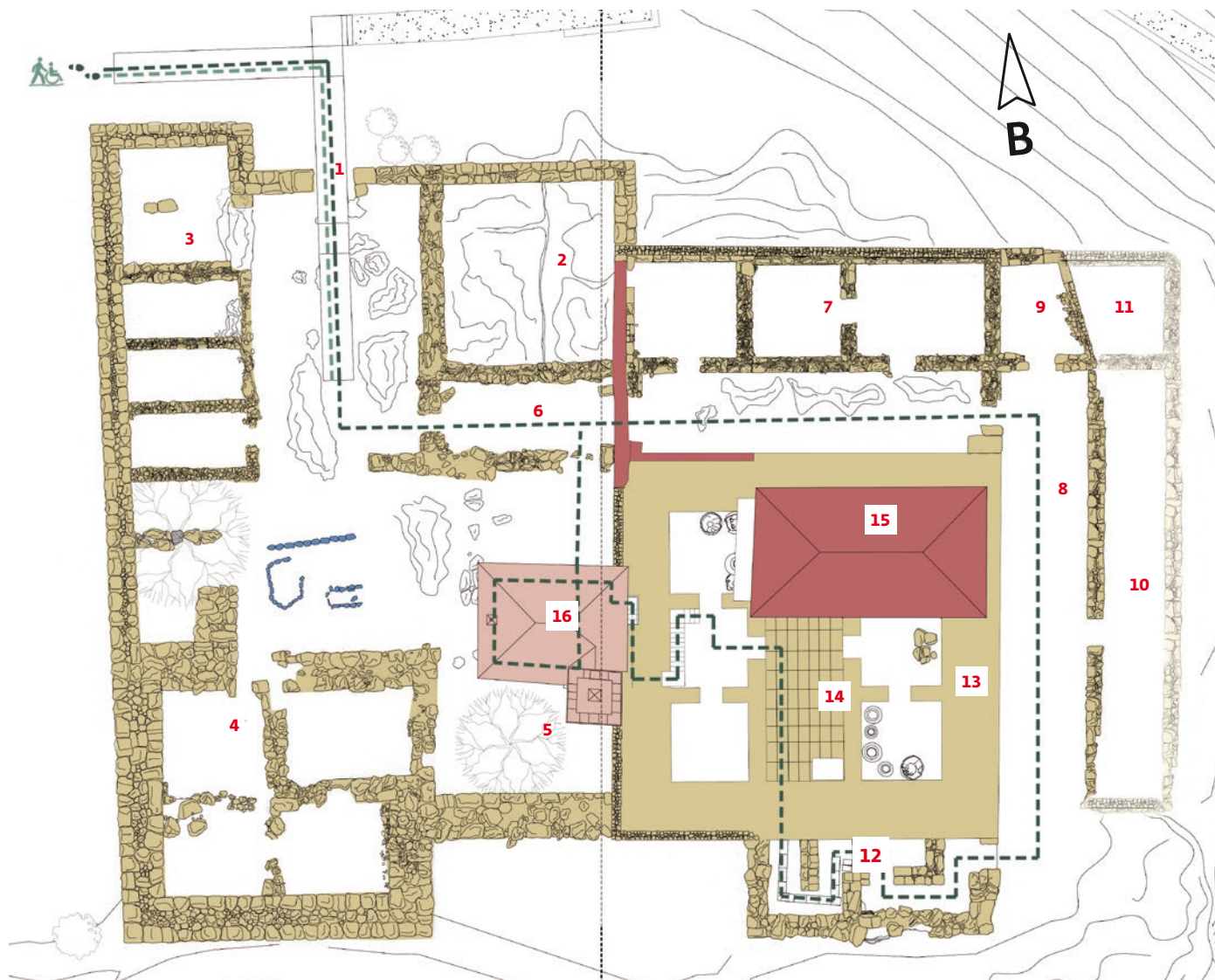
Η χρήση και η σημασία των δύο τοπωνυμίων διαφοροποιείται ανάλογα με το λογοτεχνικό είδος και τον συγγραφέα. Συνολικά όμως, και καθ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης πορείας τους στη φιλολογική παραγωγή, απαντούν με συγκεκριμένες σημασίες. Ειδικότερα, ο Αχέρων χρησιμοποιείται συχνά ως συνώνυμο του θανάτου ή του Κάτω Κόσμου, όπως και η διάβαση τόσο του ποταμού όσο και της Αχερουσίας λίμνης. Ακόμη και η επαφή με το αχερόντειο ύδωρ σημαίνει θάνατο, όπως βλέπουμε σε πλήθος πηγών. Σε αρκετά κείμενα, ο Αχέρων και η Αχερουσία θεωρούνται σημεία ένωσης του κόσμου των ζωντανών με τον κόσμο των νεκρών. Μάλιστα, περιλαμβάνονται και οι λεπτομέρειες της μετάβασης των ψυχών από τη γη στον Κάτω Κόσμο, του οποίου περιγράφονται η τοπογραφία, η δομή, η λειτουργία, ο τρόπος κρίσης των νεκρών, ενώ τακτικά αναφέρονται και διάφορα μυθικά πρόσωπα ή γεγονότα, όπως η αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα, η ψυχή του Αχιλλέα, ο Ηρακλής, τα οποία σχετίζονται με τον Άδη. Βέβαια, στις γραπτές πηγές ο Αχέρων και η Αχερουσία τοποθετούνται στο «σκοτεινό βασίλειο» και όχι στη Θεσπρωτία. Ωστόσο, η περιγραφή της τοπογραφίας τους συνήθως ταυτίζεται με την εικόνα της πεδιάδας του Φαναρίου, με τους τρεις ποταμούς που ενώνονται και χύνονται στη λίμνη, ενώ παράλληλα χρησιμοποιούνται και τα ίδια τοπωνύμια. Υπάρχουν όμως και χωρία, κυρίως κειμένων που πραγματεύονται θέματα σχετικά με το θάνατο ή τη δημιουργία του κόσμου, όπου γίνεται απλή μνεία στη λίμνη και στον ποταμό ως θέσεων του Άδη.

Ορισμένοι συγγραφείς ορίζουν, με σαφήνεια και ακρίβεια, τη θέση του Αχέροντα και της Αχερουσίας στη Θεσπρωτία, άλλοτε σε άμεση σχέση με τον Άδη και άλλοτε όχι. Ο Απολλώνιος ο Ρόδιος, στην *Αργοναυτική εκστρατεία*, τοποθετεί

06 Προτομή της Περσεφόνης με ψηλό «πόλο», στολισμένο με ανάγλυφη παγκαρπία και καλύπτρα στην κεφαλή (3ος αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

Κάτοψη του Νεκρομαντείου, όπου διακρίνονται οι διάφορες οικοδομικές φάσεις στο χώρο διαχρονικά. Βασίστηκε σε κάτοψη που προέρχεται από το Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πρέβεζας και δημοσιεύτηκε στον Αρχαιολογικό Οδηγό του Νεκρομαντείου.

■ Προϊστορική περίοδος (ταφές)

■ Ελληνιστική περίοδος (συγκρότημα Νεκρομαντείου)

■ Μεταβυζαντινή περίοδος (Μονή Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου)

■ Οθωμανική περίοδος (οχυρωματική κατοικία – κούλια)

1 Είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο

2 Ημιυπόγεια αίθουσα

3 Σειρά δωματίων δυτικά της εισόδου του ιερού

4 Ελληνιστικά δωμάτια στη ΝΔ γωνία του δυτικού συγκροτήματος

5 Ελληνιστικά δωμάτια στη ΝΑ γωνία του δυτικού συγκροτήματος

6 Βόρειος διάδρομος κυρίως ιερού

7 Δωμάτια βόρειου διαδρόμου

8 Ανατολικός διάδρομος κυρίως ιερού

9 Δωμάτιο ανατολικού διαδρόμου

10 Εξωτερικός ανατολικός διάδρομος κυρίως ιερού

11 Δωμάτιο εξωτερικού ανατολικού διαδρόμου

12 Νότιος διάδρομος κυρίως ιερού ή Λαβύρινθος

13 Κυρίως ιερό

14 Κρύπτη

15 Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

16 Οθωμανική κούλια

07 Άποψη από δυτικά της εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο. Διακρίνονται ο εξωτερικός περίβολος του δυτικού συγκροτήματος, ο Ι.Ν. του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου και η οθωμανική κούλια.

τόσο τον Αχέροντα όσο και την Αχερουσία λίμνη στη μεγαρική αποικία της Ηράκλειας του Πόντου. Στη συγκεκριμένη περιοχή βρίσκεται η είσοδος στον Κάτω Κόσμο και από εκεί κατέβηκε ο Ηρακλής για να βρει τον Κέρβερο. Μάλιστα, τον Αχέροντα τον διέσχισαν και οι ίδιοι οι Αργοναύτες. Αχέρων ποταμός χύνεται και στον Αλφειό ποταμό στην Πελοπόννησο, ενώ ένας άλλος Αχέρων ανιχνεύεται και στην Ερμιόνη της Αργολίδας, όπου υπήρχε και μεγάλο Νεκρομαντείο. Η Αχερουσία λίμνη, εκτός από τη γνωστή της θέση στη Θεσπρωτία, τοποθετείται στη σικελική Κύμη, όπου εντοπίζεται και η είσοδος στον Άδη. Τέλος, σύμφωνα με μια άλλη άποψη, τόσο ο Αχέρων και η Αχερουσία όσο και η είσοδος στον Κάτω Κόσμο θα πρέπει να αναζητηθούν στην Αίγυπτο.

Κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου, ο τρόπος χρήσης καθώς και η σημασία των δύο τοπωνυμίων μεταβάλλονται σημαντικά. Αρχικά, γίνεται προσπάθεια να αναλυθούν τόσο γλωσσολογικά όσο και γραμματικά. Στα μεγάλα λεξικά της Βυζαντινής περιόδου, προσεγγίζονται από ποικίλες πλευρές, π.χ. ετυμολογία, γεωγραφική θέση, μυθολογικό πλαίσιο, αναφορές σε κλασικούς συγγραφείς. Τέλος, σε αρκετά κείμενα, ο Αχέρων χαρακτηρίζεται και ως κολαστήριο, ως τόπος δηλαδή βασανισμού των αμαρτωλών.

Συμπερασματικά, η προσπάθεια ανίχνευσης της πορείας και της σημασίας των δύο τοπωνυμίων στη γραμματειακή παραγωγή τόσων αιώνων δεν οδηγεί στην ανεύρεση επιπλέον πληροφοριών για την ιστορία ή τη λειτουργία του ηπειρώτικου Νεκρομαντείου. Ωστόσο, οι πολυάριθμες και διαφορετικές αναφορές επιβεβαιώνουν τη σημασία της περιοχής, ως της αρχαιότερης, σημαντικότερης και γνωστότερης εισόδου στον Άδη, και την επιρροή που αυτή άσκησε διαχρονικά.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Βορειοδυτικά της Πρέβεζας, σε απόσταση 46 χλμ. από την πόλη, και περίπου 500 μ. από το κέντρο του χωριού Μεσοπόταμος, μέσω ενός άνετου ασφαλτοστρωμένου δρόμου, βρίσκεται η σύγχρονη είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου. Το πολυδαίδαλο ιερό καταλάμβανε έκταση περίπου 3 στρεμμάτων. Περιβαλλόταν από εξαίρετης κατασκευής ορθογώνιο περίβολο, διαστάσεων 62,40x46,30 μ., κατασκευασμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα, με ογκόλιθους από εγχώριο ασβεστόλιθο και είσοδο στη βόρεια πλευρά. Ο περίβολος περικλείει ένα ορθογωνικής κάτοψης συγκρότημα, το οποίο χωρίζεται σε δύο μεγάλα τμήματα, το ανατολικό και το δυτικό, τα οποία αντιπροσωπεύουν τις δύο οικοδομικές φάσεις του Νεκρομαντείου αντίστοιχα. Στο ανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκε το κυρίως ιερό, πλαισιωμένο από τους δαιδαλώδεις διαδρόμους που δημιουργούσαν στον επισκέπτη την ψευδαίσθηση της περιπλάνησης στον Άδη. Χρονολογικά ανάγεται στα τέλη του 4ου–αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.. Στο δυτικό και μεταγενέστερο, που προστέθηκε στα τέλη του 3ου–αρχές του 2ου αιώνα π.Χ., υπάρχουν χώροι διαμονής, αλλά και άλλοι, βοηθητικοί ή αποθηκευτικοί.

1.– Είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο

Η σημερινή θύρα εισόδου στο μέσο της βόρειας πλευράς του δυτικού συγκροτήματος βρίσκεται στην ίδια πλευρά όπου ανοιγόταν και η αρχαία είσοδος. Αμέσως, ο επισκέπτης εισέρχεται στην τετράγωνη αυλή, γύρω από την οποία σχηματίζονται διάφοροι βοηθητικοί χώροι.

Δυτικό συγκρότημα

2.– Ημιυπόγεια αίθουσα

Ανατολικά της θύρας εισόδου και στα αριστερά του, ο

08 Εναέρια άποψη από δυτικά του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου.

09 Άποψη από δυτικά του βόρειου προδιαδρόμου και της εισόδου στον κυρίως βόρειο διάδρομο.

επισκέπτης βλέπει μια τετράγωνη ημιυπόγεια αίθουσα, περίπου δύο μέτρα χαμηλότερα από το δάπεδο του παρακείμενου βορείου διαδρόμου του κυρίως ιερού, λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Τα υπέργεια τμήματά της ήταν κατασκευασμένα με οπτές πλίνθους. Δύο πεσσοί, από τους οποίους σώζονται μόνο οι βάσεις, θα έφεραν πιθανότατα ξύλινα υποστρώματα που βοηθούσαν στην προστασία της οροφής από την υγρασία. Σύμφωνα με τη θέση της και τη φύση των ποικίλων ευρημάτων, η συγκεκριμένη αίθουσα θα χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη και αποθέτης των απορριμμάτων του ιερού.

Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν οστά ζώων, θαλάσσια όστρεα, ποτάμιες ψήφους, άνθρακες, αγνύθες, μία μάλιστα με έντυπη τη μορφή της θεάς Αθηνάς, καθώς και πληθώρα οστράκων διαφόρων αγγείων.

3.– Σειρά δωματίων δυτικά της εισόδου του ιερού

Δυτικά της εισόδου του συγκροτήματος και στα δεξιά του επισκέπτη, παράλληλο σχεδόν προς την παραπάνω αίθουσα, αποκαλύφθηκε ένα σχετικά μεγάλων διαστάσεων τετράγωνο δωμάτιο, το οποίο χρονολογήθηκε, βάσει της τοιχοδομίας του, στην Ελληνιστική εποχή.

Από τα κινητά ευρήματα ξεχωρίζει ένα χάλκινο

νόμισμα της Αμβρακίας της περιόδου 234–168 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Απόλλωνας δαφνοστεφανωμένος και βαίτυλος, ενώ στον οπισθότυπο υπάρχουν τα γράμματα Α–Μ–Β–Ρ.

Νότια του δωματίου αυτού, ήρθαν στο φως τρία συνεχόμενα ορθογώνια δωμάτια με ανωδομία από αργούς λίθους, τα οποία χρονολογήθηκαν στη Ρωμαϊκή περίοδο και πιο συγκεκριμένα στον 1ο αιώνα π.Χ., περίοδο επανακατοίκησης του ιερού.

4.– Ελληνιστικά δωμάτια στη ΝΔ γωνία

Στη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού συγκροτήματος, εντοπίστηκαν τρία δωμάτια της Ελληνιστικής περιόδου. Το βορειότερο, ορθογωνίου σχήματος, είναι και το μεγαλύτερο και χωρίζεται με έναν κάθετο τοίχο σε δύο μικρότερους χώρους. Νότια αυτού βρίσκονται τα άλλα δύο, όμοια σε διαστάσεις και κατασκευή. Όλα σώζονται σε επίπεδο θεμελίων. Στη δυτική πλευρά του βορείου δωματίου και στο πάχος του εξωτερικού περιβόλου, ανασκάφηκαν δύο αποχετευτικοί αγωγοί. Αντίστοιχα, στη βόρεια πλευρά του βρέθηκαν τα θεμέλια ισχυρής τοιχοποιίας, όπου πιθανότατα υπήρχε κλίμακα. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω ευρήματα, τη θέση και την κατασκευή τους, το βορειότερο δωμάτιο λειτουργούσε ως προθάλαμος των δύο νοτίων, ενώ αυτά, με τη σειρά τους, λειτουργούσαν ως κοιτώνες για τη διαμονή των προσκυνητών όσο διαρκούσε η προετοιμασία τους και ενόψει της εισόδου τους στο κυρίως ιερό.

5.– Ελληνιστικά δωμάτια στη ΝΑ γωνία

Στη νοτιοανατολική γωνία του δυτικού συγκροτήματος, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα τεσσάρων ακόμη δωματίων ίδιας χρήσης και λειτουργίας με τα προαναφερθέντα. Επειδή όμως ήταν κτισμένα στην κατωφέρεια του λόφου, σήμερα έχουν παρασυνθεί και εξαφανιστεί. Διατηρούνται μόνο τα θεμέλιά τους, με τους χαρακτηριστικούς ισχυρούς τοίχους μεγάλου πάχους, οι οποίοι θα χρησίμευαν και ως αναλημματικοί τοίχοι του ιερού συνολικά.

Από το σύνολο του δυτικού κτηριακού συγκροτήματος προέρχονται ευρήματα που χρονολογούνται τόσο στην Προϊστορική εποχή όσο και στην Ελληνιστική (τέλη 3ου–τέλη 2ου αι. π.Χ.). Πιο συγκεκριμένα, στην Προϊστορική περίοδο ανήκουν: τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, λείψανα τοιχοποιίας από ξερολιθιά, καθώς και αρκετά κινητά ευρήματα, κυρίως όστρακα αγγείων της τοπικής προϊστορικής χειροποίητης κεραμικής, λεπίδες, αιχμές βελών, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια και πυριτολιθικά εργαλεία. Αντίστοιχα, στα ελληνιστικά ευρήματα συγκαταλέγονται: αγνύθες, οστά ζώων, θαλάσσια όστρεα, θραύσματα πίθων και οξυπύθμενων αμφορέων, πήλινοι μικροί δίσκοι,

πολυάριθμα όστρακα ποικίλων αγγείων, λύχνοι και κέραμοι με έντυπα σφραγίσματα και πυξίδες με την επιγραφή IRCULO από την περίοδο επανακατοίκησης του χώρου.

Κυρίως ιερό

Ο επισκέπτης, έχοντας ολοκληρώσει την περιήγησή του στο δυτικό κτηριακό συγκρότημα, εισέρχεται πλέον στο κυρίως ιερό, πλαισιωμένο από τους διαδρόμους του. Κατευθύνεται πάντοτε προς τα δεξιά προκειμένου να ακολουθήσει την ίδια πορεία με τους προσκυνητές της αρχαιότητας.

6.– Βόρειος διάδρομος κυρίως ιερού

Αρχικά, ο επισκέπτης κατευθύνεται στον βόρειο διάδρομο, ο οποίος χωρίζεται σε δύο τμήματα: τον δυτικό ή βόρειο προδιάδρομο και τον κυρίως βόρειο διάδρομο. Το πρώτο τμήμα ανήκει περισσότερο στο δυτικό κτηριακό συγκρότημα, έχει πλάτος διπλάσιο από τον κυρίως βόρειο διάδρομο και προετοιμάζε την είσοδο των προσκυνητών στο ιερό. Το δεύτερο, με μήκος όσο και η βόρεια πλευρά του ιερού και πλάτος ίσο με του ανατολικού διαδρόμου, διασώζει τα κατώφλια τριών θυρών: της δυτικής, απ' όπου γινόταν η είσοδος, της μεσαίας, όπου διατηρούνται ίχνη της σιδερόφραχτης τοξωτής θύρας, και της ανατολικής, που οδηγούσε στον αντίστοιχο ανατολικό διάδρομο.

Τα κινητά ευρήματα είναι λίγα ως προς το πλήθος αλλά χαρακτηριστικά ως προς τη χρήση και αποκαλύφθηκαν εκατέρωθεν της ανατολικής πύλης. Πρόκειται για σιδερένιους αμφικέφαλους ήλους, τοποθετημένους αρχικά στην τοξωτή σιδερόφραχτη θύρα της πύλης. Αριστερά της ίδιας πύλης, ήρθε στο φως ένας μεγάλος πήλινος λέβης που ερμηνεύτηκε ως λουτήριο. Σε αυτόν, οι προσκυνητές έπλεναν τα χέρια τους λίγο πριν βγουν από το διάδρομο, κάνοντας έτσι μια πράξη καθαρισμού. Παράλληλα προς τον λέβητα εντοπίστηκε ένας λιθοσωρός, αποτελούμενους από λίθους τους οποίους έριχναν πίσω τους οι χρηστηριαζόμενοι μπαίνοντας στον ανατολικό διάδρομο, σύμφωνα με μια πανάρχαιη δοξασία για τη ρίψη λίθων που ξορκίζει το κακό και το θάνατο.

7.– Δωμάτια βόρειου διαδρόμου

Εξωτερικά του βόρειου διαδρόμου, ανασκάφηκαν τρία δωμάτια, τα οποία επάνω από τη λίθινη κρηπίδα ήταν κατασκευασμένα με οπτές και, ακόμη ψηλότερα, με ωμές πλίνθους. Τα δύο γωνιακά έφεραν θύρες και επικοινωνούσαν απευθείας με τον βόρειο διάδρομο, ενώ το μεσαίο επικοινωνούσε με εσωτερική θύρα μόνο με το αντίστοιχο στα δεξιά του και όχι απευθείας με το διάδρομο. Η θέση, η κατασκευή αλλά και η ανεύρεση στο τρίτο από δεξιά δωμάτιο μιας πλίνθινης κατασκευής σε σχήμα Γ, η οποία κατέληγε σε αποχετευτικό αγωγό, οδήγησαν στην υπόθεση ότι τα δύο πρώτα δωμάτια λειτουργούσαν ως κοιτώνες για τη διαμονή και τελική προετοιμασία των προσκυνητών, ενώ το τρίτο ως λουτρό.

10

11

12

- 10 Άποψη από ΝΑ του βόρειου διαδρόμου και των παρακείμενων δωματίων.
- 11 Άποψη από ΝΔ των δωματίων του βόρειου διαδρόμου.
- 12 Άποψη από νότια του ανατολικού διαδρόμου. Διακρίνεται και η εξωτερική τοιχοποιία του κυρίως ιερού, σωζόμενη σε μεγάλο ύψος.
- 13 Πινάκιο ρυθμού «δυτικής κλιτύος» με γραπτή διακόσμηση (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

Τα κινητά ευρήματα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και αποδεικνύονται ιδιαίτέρως διαφωτιστικά ως προς τη διαδικασία προετοιμασίας των χρηστηριαζόμενων. Συγκεκριμένα, στους δύο κοιτώνες περισυλλέγησαν: υπολείμματα τροφών, λείψανα εστίας γεμάτης τέφρα από πυρά για τη θέρμανση και προετοιμασία των τροφών, αγνύθες, κυκλικές βάσεις που χρησίμευαν για τη στήριξη είτε οξυπύθμενων αγγείων, κυρίως αμφορέων με λάδι ή κρασί, είτε πυρσών για το φωτισμό του χώρου, μυλόλιθοι για την άλεση των τροφών, χάλκινα νομίσματα των χρόνων της Ηπειρωτικής Δημοκρατίας (232–167 π.Χ.), τρία πήλινα ανάγλυφα προσωπεία που εικονίζουν χθόνια θεότητα, πολλοί αστράγαλοι προβάτων, καθώς και πληθώρα αγγείων όπως: πίθοι, αμφορείς, οξυπύθμενοι αμφορείς, υδρίες, λάγνηνοι, φιάλες, ενίοτε με γραπτή διακόσμηση, λήκυθοι, πρόχοι, λεκάνες, ασκοί, κάνθαροι, δακρυδόχοι, πυξίδες με διακοσμημένα πώματα, ένα ρυτό σε μορφή αναπαυόμενου κριού αλλά και αρκετά λυχνάρια.

8.– Ανατολικός διάδρομος κυρίως ιερού

Στρίβοντας δεξιά, ο προσκυνητής έμπαινε στον ανατολικό διάδρομο. Κύριο χαρακτηριστικό του είναι το εξαιρετικά μεγάλο πάχος των τοίχων του, οι οποίοι μάλιστα σώζονται έως το αρχικό ύψος τους και είναι κατασκευασμένοι με την ίδια τοιχοδομία και την ίδια επιμέλεια με τους τοίχους του ιερού. Αρχικά διατυπώθηκε η υπόθεση της ύπαρξης εσωτερικών σκοτεινών μαιανδρικών διαδρόμων στο εσωτερικό των τοίχων, που θα εξυπηρετούσαν πιθανώς τους ιερείς ή διάφορες τελετουργίες. Ωστόσο, επειδή η συγκεκριμένη άποψη δεν επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά, ο Σ. Δάκαρης κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το μεγάλο πάχος των τοίχων οφείλεται σε καθαρά πρακτικούς λόγους, δηλαδή στην καλύτερη στήριξη της βαριάς τετράκλινης στέγης του ιερού και της αντίστοιχης δίκλινης του διαδρόμου.

Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν λείψανα πέντε έμπυρων θυσιών, τελεσμένων μέσα σε μικρές κοιλότητες, δηλαδή τέφρα, άνθρακες και καμένα οστά ζώων, κυρίως προβάτων και βοών, δύο βάσεις μεγάλων πίθων, μία λίθινη λεκάνη και ένα ζεύγος μυλόλιθων. Παράλληλα, σε όλο το δάπεδο υπήρχαν διασκορπισμένα θαλάσσια όστρεα, που σχετίζονται με τα νεκρόδαινα, και ποτάμιες ψήφοι, οι οποίες χρησιμοποιούνταν στις μαντείες.

9.– Δωμάτιο ανατολικού διαδρόμου

Στο βόρειο τμήμα του ανατολικού διαδρόμου, ερευνήθηκε ένα ακόμη δωμάτιο, το οποίο αποτελεί τη φυσική συνέχεια των τριών όμορων δωματίων του βόρειου διαδρόμου, καθώς έχουν ίδιες διαστάσεις και ίδια κατασκευή. Ωστόσο, η ανατολική πλευρά του δεν σώζεται, επειδή κατέρρευσε λόγω της κατωφύρειας του εδάφους. Και το δωμάτιο αυτό διέθετε θύρα

13

για να επικοινωνεί με τον ανατολικό διάδρομο, ενώ λειτουργούσε ως χώρος διαμονής των προσκυνητών λίγο πριν εισέλθουν στον ανατολικό διάδρομο.

Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν πίθους, αγγεία, κυρίως αμφορείς και λείψανα τροφών.

10.– Εξωτερικός ανατολικός διάδρομος κυρίως ιερού

Παράλληλα με τον ανατολικό διάδρομο, εντοπίστηκε ένας ακόμη, ο εξωτερικός ανατολικός, ιδίων διαστάσεων, ο οποίος όμως στο μεγαλύτερο μέρος του έχει καταρρεύσει λόγω της κατωφύρειας του εδάφους. Έτσι, η ύπαρξή του αποδεικνύεται από την ανεύρεση των θεμελίων του σποραδικά. Οι δύο διάδρομοι επικοινωνούσαν με μία και μοναδική θύρα, τοποθετημένη στο μέσο της ανατολικής πλευράς του ανατολικού διαδρόμου.

Δυστυχώς, από τον εξωτερικό ανατολικό διάδρομο και το αντίστοιχο δώμα δεν περισυλλέγησαν κινητά ευρήματα, καθώς το δάπεδό τους έχει παρασυρθεί.

11.– Δωμάτιο εξωτερικού ανατολικού διαδρόμου

Και στο βόρειο τμήμα του εξωτερικού ανατολικού διαδρόμου, οι ανασκαφές αποκάλυψαν ίχνη

θεμελίων, τα οποία πιθανότατα ανήκουν σε ένα ακόμη δωμάτιο, ιδίων διαστάσεων και κατασκευής με τα προηγούμενα. Το δωμάτιο αυτό διέθετε δύο θύρες: μία στο μέσο της νότιας πλευράς, για να επικοινωνεί με το διάδρομο, και μία στη βόρεια πλευρά, από όπου αναχωρούσαν οι προσκυνητές από το ιερό μετά την ολοκλήρωση της επικοινωνίας τους με τα φάσματα των νεκρών.

12.– Νότιος διάδρομος κυρίως ιερού ή Λαβύρινθος

Ο συγκεκριμένος διάδρομος έχει μικρότερο μήκος και πλάτος από τον βόρειο και τον ανατολικό, αλλά οι τοίχοι του είναι εξίσου μεγάλου πάχους και επιμελημένης κατασκευής. Επιπλέον, είναι μαιανδρικός και γι' αυτό έμεινε γνωστός ως Λαβύρινθος. Η συγκεκριμένη διάρθρωση υποβάλλει στον προσκυνητή την εντύπωση της περιπλάνησης στους σκοτεινούς διαδρόμους του Άδη. Ο Λαβύρινθος είχε τρεις τοξωτές σιδερόφραχτες πύλες, οι οποίες συμβόλιζαν τις πύλες του Κάτω Κόσμου. Η πρώτη αποτελούσε την είσοδο, η δεύτερη βρισκόταν περίπου στο μέσο του και η τρίτη οδηγούσε απευθείας στην Αίθουσα των Ειδώλων.

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται σιδερένιοι αμφικέφαλοι ήλοι από τις τοξωτές σιδερόφραχτες θύρες, ένας πήλινος λύχνος και αρκετά όστρακα λεκανίδων, τις οποίες έσπαγαν οι πιστοί μετά τις προσφορές τους στους θεούς του Κάτω Κόσμου.

- 14 Άποψη από ανατολικά του νότιου μαιανδρικού διαδρόμου ή Λαβύρινθου.
- 15 Η είσοδος στον κεντρικό χώρο του κυρίως ιερού.
- 16 Άποψη από εσωτερικά του κυρίως ιερού με τους εντυπωσιακού πάχους τοίχους του.

14

15

13.– Κυρίως ιερό

Πρόκειται για ένα τετράγωνο πυργόσχημο οικοδόμημα, με είσοδο στη νότια πλευρά, τοποθετημένο στη νοτιοδυτική γωνία του ανατολικού συγκροτήματος. Οι εξωτερικοί του τοίχοι, κτισμένοι με επιμελημένη πολυγωνική τοιχοδομία, εντυπωσιάζουν με το υπερβολικό πάχος τους που φτάνει τα 3,30 μ., όσο είναι και το ύψος στο οποίο διατηρούνται. Από τα 3,30 μ. και πάνω, ήταν κατασκευασμένοι με ωμές ή οπτές πλίνθους, πηλό, ως συνδετικό υλικό, και ξυλοδεσιές. Ολόκληρο το κτήριο στεγαζόταν με τετράκλινη στέγη, καλυμμένη με κεράμους κορινθιακού τύπου. Βέβαια, η ανωδομία του δεν σώζεται, προκύπτει όμως από τα ανασκαφικά ευρήματα.

Εσωτερικά, δύο παράλληλοι τοίχοι, όμοιας επιμελημένης κατασκευής με τους εξωτερικούς αλλά μικρότερου πάχους, που δεν ξεπερνούσε το 1 μ., διαιρούν το κτήριο σε τρεις ισοπλατείς ορθογώνιους χώρους. Ο κεντρικός είναι ενιαίος. Οι δύο γωνιακοί όμως φέρουν έκαστος δύο επιπλέον κάθετους τοίχους, οι οποίοι δημιουργούν αντίστοιχα τρία ισομεγέθη τετράγωνα δωμάτια, πλευράς 4,40 μ. Τα επιμέρους αυτά δωμάτια διαθέτουν θύρες ώστε να επικοινωνούν τόσο μεταξύ τους όσο και με το κεντρικό. Η μελέτη της ανωδομίας, η ύπαρξη λειψάνων κλίμακας στη βορειοανατολική γωνία της κεντρικής αίθουσας, η συστηματική έρευνα στο επιστρωμένο με πώρινες πλάκες δάπεδο αλλά και η ανεύρεση αντικειμένων σε διαφορετικά επίπεδα συντέλεσαν στη διατύπωση της υπόθεσης περί ύπαρξης και δεύτερου ορόφου. Επομένως, και όπως διαφαίνεται από την εικόνα των ανασκαφικών δεδομένων, κατά τη μεγάλη πυρκαγιά που προκάλεσε την ολοκληρωτική καταστροφή του ιερού το 167 π.Χ., πρώτα κατέρρευσε η στέγη, στη συνέχεια η ανωδομία με τον πρώτο όροφο και, αμέσως μετά, ακολούθησαν τμήματα των τοίχων του ισογείου.

Τα χαρακτηριστικότερα και αντιπροσωπευτικότερα κινητά ευρήματα προέρχονται από την κεντρική αίθουσα του κυρίως ιερού ή Αίθουσα των Ειδώλων. Πιο συγκεκριμένα, στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν λίθοι μικρών διαστάσεων, καθώς και πολυάριθμα όστρακα λεκανών και λείψανα τροφών, τα οποία σχετίζονται με τα τελούμενα στο Νεκρομαντείο και με τις προσφορές των πιστών, άφθονα όστρακα ποικίλων αγγείων, πυθμένες μολύβδινων αγγείων, ορθογωνικοί μυλόλιθοι, ένας πήλινος και ένας χάλκινος λέβης με σφυρήλατα ελάσματα και χυτές λαβές, διάφορα εργαλεία, πολυάριθμες πλίνθοι και πηλός από την ανωδομία του κτηρίου που είχε καταρρεύσει.

Ένα ιδιαίτερο σύνολο ευρημάτων περιλαμβάνει 14 χυτούς χάλκινους τροχούς διαφόρων μεγεθών, χωρισμένους σε 7 ζεύγη, καθώς και 4 επίσχεστρα. Οι τροχοί αποτελούσαν τμήματα εργατοκυλίνδρων, ενώ τα επίσχεστρα εμποδίζαν την παλινδρόμησή τους. Μάλιστα, σε όσους καθαρίστηκαν διακρίνεται χαραγμένο το στοιχείο Ε ή Μ ή Π που δήλωνε τη

16

- 17 Γεωργικά εργαλεία, ποικίλα αποθηκευτικά αγγεία, καθώς και σιδερένιες πλίνθοι (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.
- 18 Κεφαλές πήλινων ειδωλίων της Περσεφόνης (7ος–5ος αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.
- 19 Σκύφος διακοσμημένος στο σώμα με φυτικά μοτίβα, σύμφωνα με το ρυθμό «δυτικής κλιτύος». Στη βάση του φέρει ανάγλυφες κεφαλές του Άδη (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.
- 20 Η υπόγεια κρύπτη του Νεκρομαντείου πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

17

θέση τους στη μηχανή. Στον ίδιο χώρο αλλά σε διαφορετικό επίπεδο ήρθαν στο φως, θρυμματισμένα, αρκετά σιδερένια ελάσματα που ανήκαν σε μεγάλους ακτινωτούς τροχούς. Τα συγκεκριμένα αντικείμενα, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ενός ακόμη συνόλου χάλκινων τροχών στον ανατολικό χώρο, μαζί με πληθώρα ξυλουργικών και λιθουργικών εργαλείων, απάρτιζαν πιθανόν τα εξαρτήματα μιας μηχανής, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί για την ανέλκυση βαρών κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του κτηρίου.

Τα προαναφερθέντα ευρήματα εντοπίστηκαν στον κεντρικό χώρο του Νεκρομαντείου, όπου εμφανίζονταν τα είδωλα των νεκρών. Εξαιτίας λοιπόν της θέσης τους, ο ανασκαφέας Σ. Δάκαρης θεώρησε ότι τα σιδηρά και χάλκινα αντικείμενα ανήκαν σε μια μηχανή, η οποία χρησίμευε όχι για την ανέλκυση βαρών αλλά για την εμφάνιση των ειδώλων των νεκρών στους προσκυνητές. Επρόκειτο δηλαδή για ένα είδος γερανού, αντίστοιχου, ως προς τη μορφή και την κατασκευή, με εκείνους που υπήρχαν στο θέατρο για την εμφάνιση κυρίως του από μηχανής θεού. Η συγκεκριμένη μηχανή θα είχε στη μία άκρη το υποτιθέμενο είδωλο του νεκρού και στην άλλη ένα αντίβαρο για να το εξισορροπεί. Η αποκάλυψη 22 σιδερένιων πλίνθων στο βόρειο δωμάτιο του ανατολικού διαδρόμου, με ποικίλες διαστάσεις και βάρος που κυμαίνεται από 6,5 έως 10,5 κιλά, ενίσχυσε την παραπάνω υπόθεση, καθώς αυτές ταυτίστηκαν με τα αντίβαρα του γερανού.

Στον ανατολικό χώρο, μέσα σε τεχνητές κοιλότητες, ερευνήθηκαν in situ 18 μεγάλοι πίθοι, άλλοι σφραγισμένοι με κουρασάνι και άλλοι με μολύβδινα ελάσματα. Σε αυτούς οι ιερείς αποθήκευαν τις προσφορές των πιστών, δηλαδή δημητριακά, διάφορους καρπούς, υγρές προσφορές ή και αγγεία. Εκτός από τους μεγάλους πίθους, αποκαλύφθηκαν και τρεις μικρότεροι ίδιας χρήσης, καθώς και ποικίλα αγγεία όπως: αμφορείς, οinoχόες, υδρίες, λάγνηοι, λεκανίδες. Όλα τα αγγεία, αφού άδειαζαν από τις προσφορές που περιείχαν, στοιβάζονταν στο χώρο του κυρίως ιερού. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένας μεγάλος σκύφος με γραπτή ζωφόρο από κισσό περιμετρικά και τρεις ανάγλυφες προτομές στη βάση του, από τις οποίες διακρίνονται οι μορφές του Άδη και του Διονύσου. Η εικόνα των ευρημάτων του ανατολικού χώρου συμπληρώνεται από τα ποικίλα σιδηρά εργαλεία (αξίνες, δρεπάνια κ.ά.), μια κομψή αρύτανα σε σχήμα κύκνου, ένα αργυρό ομοίωμα κέρατος ελαφιού αλλά και τμήματα της ανωδομίας, πλίνθους και πηλό.

Αντίστοιχα, στον δυτικό χώρο του κυρίως ιερού ήρθαν στο φως 17 μεγάλοι πίθοι, παρόμοιοι με εκείνους του ανατολικού χώρου ως προς το μέγεθος, τη θέση και τη χρήση. Ωστόσο, δεν σώθηκαν ακέραιοι: στους περισσότερους έλειπε το ανώτερο τμήμα ή ήταν θρυμματισμένοι. Αξιοσημείωτα είναι δύο μεγάλα πήλινα ειδώλια της Περσεφόνης, στο

18

19

20

καλύτερα διατηρημένο από τα οποία εικονίζεται η θεά με καλύπτρα στην κεφαλή, στολισμένη με πόλο και κρατώντας παγκαρπία με το δεξί της χέρι. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται ένα πήλινο πόδι με παράσταση μονοκέφαλου Κέρβερου, πιθανότατα από τριποδικό σκεύος, αρκετά αγγεία, τα περισσότερα όμως παραμορφωμένα και σε κατάσταση υαλοποίησης, σωροί απανθρακωμένων καρπών στα δάπεδα, λυχνάρια, αγνύθες, ενσφράγιστα πώματα αμφορέων, πληθώρα εργαλείων: ξυλουργικά, λιθουργικά, σκαπτικά, εργαλεία που χρησίμευαν στην άλεση των προσφορών και μυλόλιθοι. Και εδώ, τα αντικείμενα εντοπίστηκαν σε διαφορετικά επίπεδα, γεγονός που συνιστά ακόμα μια ένδειξη για την ύπαρξη δεύτερου ορόφου. Επιπλέον, η εικόνα των αγγείων σε συνδυασμό με τις εκτεταμένες φθορές στους τοίχους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι στο χώρο βρισκόταν αποθηκευμένη ποσότητα θείου, η οποία και προκάλεσε τη μεγάλη καταστροφή.

14.– Κρύπτη

Κάτω ακριβώς από την κεντρική αίθουσα του κυρίως ιερού, ανοίγεται μια ισομεγέθης υπόγεια αίθουσα, ύψους 3,25 μ., λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Είναι κατασκευασμένη με τέτοιο τρόπο ώστε το δάπεδο της υπέργειας αίθουσας να αποτελεί ταυτόχρονα και την οροφή της υπόγειας, η οποία, με τη σειρά της, φέρεται σε 15 πώρινα τόξα, λαξευμένα με περισσή επιμέλεια, που εδράζονται σε πεσσούς. Ιδιαίτερο αισθητικό αποτέλεσμα δημιουργείται από τους στοιχισμένους ισοπλατείς θολίτες, που τονίζουν το βάθος της υπόγειας αίθουσας. Επιπλέον, οι διαστάσεις και ο τρόπος κατασκευής των τόξων οδήγησαν τον ανασκαφέα Σ. Δάκαρη στη διατύπωση της άποψης ότι αυτά απαρτίζουν τμήμα εγγεγραμμένου κύκλου, με διάμετρο 4,30 μ. Στην κρύπτη δεν αποκαλύφθηκαν ίχνη θύρας. Οι διαστάσεις, η θέση και η κατασκευή της την ανάγουν χρονολογικά στην Ελληνιστική εποχή, σύγχρονη δηλαδή με το ιερό. Πιθανώς, αντικατέστησε την προϊστορική σπηλιά του αρχικού πυρήνα της λατρείας, η οποία θεωρούνταν ως το σκοτεινό ανάκτορο των θεών του Κάτω Κόσμου, του Άδη και της Περσεφόνης.

Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν λίγα όστρακα, ένα ακέραιο αγγείο, λίγα οστά και ένα σκελετό ζώου, τα οποία είχαν προσφερθεί ως θυσία.

15.– Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

Στο κυρίως ιερό του ελληνιστικού Νεκρομαντείου και επάνω στα ερείπιά του, ιδρύθηκε, πιθανώς κατά τον 16ο αιώνα, η Μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Λυκούρεσης, γνωστή και ως μονή Θάνεζα. Λειτούργησε έως και το 1958, οπότε ξεκίνησαν οι ανασκαφικές εργασίες στο λόφο. Περιβαλλόταν από ανεξάρτητο περίβολο, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε το καθολικό καθώς και τα κελιά, τα οποία

21 Η υπόγεια κρύπτη του Νεκρομαντείου. Το σκοτεινό ανάκτορο του Άδη και της Περσεφόνης.

- 22 Άποψη από ΒΔ του Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, που χτίστηκε πάνω στο ελληνιστικό Νεκρομαντείο.
- 23 Λεπτομέρεια από το εσωτερικό του Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

22

23

κατεδαφίστηκαν. Το καθολικό ανήκει στον τύπο του απλού μονόχωρου ξυλόστεγου ναού. Εσωτερικά, είναι κατάγραφο με αποσπασματικά σωζόμενες τοιχογραφίες του 1740, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή. Για την ανοικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκε, χωρίς φειδώ, υλικό από το ερειπωμένο αρχαίο ιερό, όπως γωνιόλιθοι και πλίνθοι.

16.– Οθωμανική κούλια

Πλησίον του καθολικού, στο κέντρο του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου, στο δυτικό συγκρότημα, θεμελιωμένη επί της δυτικής πλευράς της τοιχοποιίας του κυρίως ιερού, σε σημείο που εξασφάλιζε την πλήρη εποπτεία της πεδιάδας του Φαναρίου, βρίσκεται η οθωμανική κούλια, δηλαδή η οχυρή κατοικία του Οθωμανού φεουδάρχη, η οποία χρονολογείται στο α΄ μισό του 19ου αιώνα. Αρχιτεκτονικά, περιλαμβάνει ένα ορθογώνιο διώροφο κτήριο και τον πύργο. Το ισόγειο λειτουργούσε ως αποθηκευτικός και αμυντικός χώρος αλλά και ως χώρος σταβλισμού των ζώων. Αντίστοιχα, ο όροφος αποτελούνταν από μια ενιαία αίθουσα ορθογωνικής κάτοψης, τον οντά, όπου διέμενε ο φεουδάρχης με την οικογένειά του. Σειρά περιμετρικών τυφεκιοθυρίδων ενίσχυε τον αμυντικό χαρακτήρα του οικοδομήματος. Στην πεδιάδα του Φαναρίου διατηρούνται αρκετά παραδείγματα οχυρών κατοικιών της ίδιας περιόδου, στα οποία εντάσσεται και η κούλια του Νεκρομαντείου.

Μετά την έξοδό του από το κυρίως ελληνιστικό ιερό, ο επισκέπτης εισέρχεται στην κούλια και στο τέλος της εκεί περιήγησής του οδηγείται στην έξοδο του αρχαιολογικού χώρου.

Η πορεία των αρχαίων προσκυνητών στο ιερό

Τα στοιχεία που προέκυψαν από την αρχιτεκτονική δομή του οικοδομήματος, από τα ποικίλα κινητά ευρήματα και από τις μαρτυρίες στις γραπτές πηγές, οδήγησαν τον ανασκαφέα Σ. Δάκαρη όχι μόνο στην ταύτιση του συγκροτήματος του Μεσοποτάμου με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα αλλά και στην αναλυτική ανασύνθεση της πορείας και της προετοιμασίας των προσκυνητών στο ιερό, προκειμένου να μνηθούν και να έρθουν σε επαφή με τους νεκρούς.

Πιο συγκεκριμένα, ο εκάστοτε προσκυνητής–χρηστηριαζόμενος, προτού έλθει σε επαφή με τα φάσματα των νεκρών τα οποία θεωρούνταν ακάθαρτα, βλαβερά και επικίνδυνα, υποβαλλόταν σε ειδική ψυχική και σωματική προετοιμασία ώστε να αποφύγει το μiasma. Με την είσοδό του στο ιερό ξεκινούσε η απομόνωσή του από τον έξω κόσμο, καθώς επιτρεπόταν μόνο η επικοινωνία με τους ιερείς και τους άλλους προσκυνητές. Όσο προχωρούσε η προετοιμασία και συνεχιζόταν η παραμονή του

24

- 24 Τα όρη του Σουλίου και ο Αχέροντας. Χαλκογραφία, σχέδιο H. Holland, χάραξη John Le Keux. Εθνική Βιβλιοθήκη (Λούβρου Ε. [επιστ. επιμ.], Τόπος και Εικόνα. Χαρακτικά Ξένων Περιηγητών, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1983, τόμ. 5, σ. 85).

στους χώρους του Νεκρομαντείου, η απομόνωση γινόταν πιο έντονη και αυστηρή. Παράλληλα, έκανε καθαρτήρια λουτρά και άκουγε συνεχώς τις προσευχές, τις δεήσεις και τις οδηγίες του ιερέα καθοδηγητή του. Αλλά και η διατροφή του, που περιοριζόταν σε όσα επέβαλλαν οι αρχαίες δοξασίες, σχετιζόταν με τα νεκρόδειπνα και τους νεκρούς, δηλαδή συνίστατο σε χοιρινό κρέας, κυάμους, θαλάσσια όστρεα, κριθαρένιο ψωμί, μέλι, γάλα και νερό, όπως προκύπτει από την ανεύρεση, σε μεγάλες ποσότητες, των παραπάνω τροφών στο ιερό. Η χορήγηση τροφών αυτού του είδους στους προσκυνητές είχε ως άμεση συνέπεια τη ζάλη, τη σύγχυση και την πρόκληση παραισθήσεων. Αλλά και η ταυτόχρονη και συνεχής ψυχολογική καταπόνηση δημιουργούσε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την επικοινωνία τους με τα είδωλα των νεκρών.

Οι προσκυνητές έφταναν συνήθως από τα νότια. Από τη στιγμή που εισέρχονταν στην περιοχή των Χειμερίων βρίσκονταν πλέον στη χώρα των νεκρών. Στη συνέχεια, ανέβαιναν την κοίτη του Αχέροντα με λέμβο, μέσα και από το δάσος της Περσεφόνης με τις λεύκες και τις ιτιές, ενώ διέσχιζαν και την Αχερουσία λίμνη. Στη συμβολή των τριών ποταμών αποβιβάζονταν και εξακολουθούσαν πλέον πεζή τη διαδρομή έως την κορυφή του λόφου, στην οποία βρισκόταν το ιερό. Στο Νεκρομαντείο, ο προσκυνητής

25

26

25, 26 Πήλινα λυχνάρια, απαραίτητα για την περιήγηση του προσκυνητή στο δαιδαλώδες και σκοτεινό ανατολικό συγκρότημα του κυρίως ιερού (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

27 Μελαμβαφής αμφορίσκος με ανάγλυφη διακόσμηση στο σώμα (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

27

έμπαινε από τη βόρεια είσοδο του δυτικού συγκροτήματος, στο οποίο περνούσε το πρώτο στάδιο της προετοιμασίας του, διαμένοντας σε κάποιο από τα δωμάτια. Κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του, έπρεπε να ενημερωθεί από τους ιερείς για τη διαδικασία, να προμηθευτεί τις απαραίτητες προσφορές και να αρχίσει την προετοιμασία του με τη χορήγηση των συγκεκριμένων τροφών και την ψυχική δοκιμασία μέσω των προσευχών και των δεήσεων των ιερέων, που αποσκοπούσαν στην ενδυνάμωση της πίστης του.

Όταν η ψυχική κατάσταση του χρηστηριαζόμενου ήταν αρκετά ταραγμένη, οι ιερείς τον οδηγούσαν στο κυρίως ιερό, όπου ακολουθούσε το τελικό στάδιο της προετοιμασίας. Αρχικά, έμπαινε στον βόρειο διάδρομο και βρισκόταν πλέον στο απόλυτο σκοτάδι του κόσμου των νεκρών. Στη συνέχεια, κατευθυνόταν στο πρώτο δώμα, αριστερά του βόρειου διαδρόμου. Εκεί, υποβαλλόταν στην προκαταρκτική προετοιμασία. Έπειτα περνούσε στο δεύτερο δώμα, όπου μυσούνταν στα τελετουργικά του ιερού. Τέλος, έκανε καθαρτήρια λουτρά στον παρακείμενο λουτρώνα για να αποφύγει το μiasma από την επαφή του με τους νεκρούς. Καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής του στον συγκεκριμένο χώρο, συνέχιζε να καταναλώνει τις ενδεδειγμένες από την παράδοση τροφές, να ακούει από τον ιερέα–οδηγό του προσευχές προς τους υποχθόνιους δαίμονες, ακατάληπτες δεήσεις και διάφορες διηγήσεις, ενώ συμμετείχε και σε πράξεις μαγείας.

Προτού περάσει την πύλη για να βγει στον ανατολικό διάδρομο, έριχνε προς τα δεξιά του ένα λίθο, πράξη που σχετίζεται με το πανάρχαιο έθιμο της ρίψης αποτρόπαιων λίθων, ενώ έπλενε και τα χέρια του στο λουτήριο, έναν μεγάλο πήλινο λέβητα που βρισκόταν αριστερά του, πραγματοποιώντας έτσι μια πράξη καθαρισμού. Αμέσως μετά έμπαινε στο δώμα, στα βόρεια του ανατολικού διαδρόμου, για το τελικό στάδιο της προετοιμασίας. Το απόλυτο σκοτάδι, η απομόνωση, η αυστηρή διαίτα και οι συχνές μαγικές πράξεις επιδείνωναν την ψυχική κατάσταση του προσκυνητή.

Όταν τελικά οι ιερείς έκριναν ότι ο χρηστηριαζόμενος ήταν έτοιμος, τον οδηγούσαν, πάντοτε συνοδευόμενο από τον ιερέα–καθοδηγητή του, στον ανατολικό διάδρομο. Εκεί, αφού άνοιγε ένα λάκκο, θυσίαζε ένα ζώο, συνήθως πρόβατο, και το πρόσφερε στους θεούς του Κάτω Κόσμου. Στη συνέχεια, περνούσε στο νότιο μαιανδρικό διάδρομο, τον Λαβύρινθο, ο οποίος υπέβαλλε την εντύπωση της περιπλάνησης στον σκοτεινό κόσμο του Άδη. Εκεί προσέφερε τα άλφита μέσα σε δώτες λεκάνες, τις οποίες έσπαζαν μετά τις προσφορές. Τελικά, έμπαινε στην κεντρική Αίθουσα των Ειδώλων. Αφού έριχνε στα αριστερά του έναν ακόμη αποτρόπαιο λίθο και πρόσφερε τις χοές εντός αγγείων, που επίσης έσπαζαν στο δάπεδο, ολοκληρωνόταν η πορεία του με την εμφάνιση των ειδώλων των νεκρών, τα οποία έδιναν και τις σχετικές απαντήσεις.

Στη συγκεκριμένη ψευδαίσθηση συντελούσε η πολυήμερη προετοιμασία με τη συγκεκριμένη διατροφή, η απομόνωση, το απόλυτο σκοτάδι, οι πράξεις μαγείας, οι

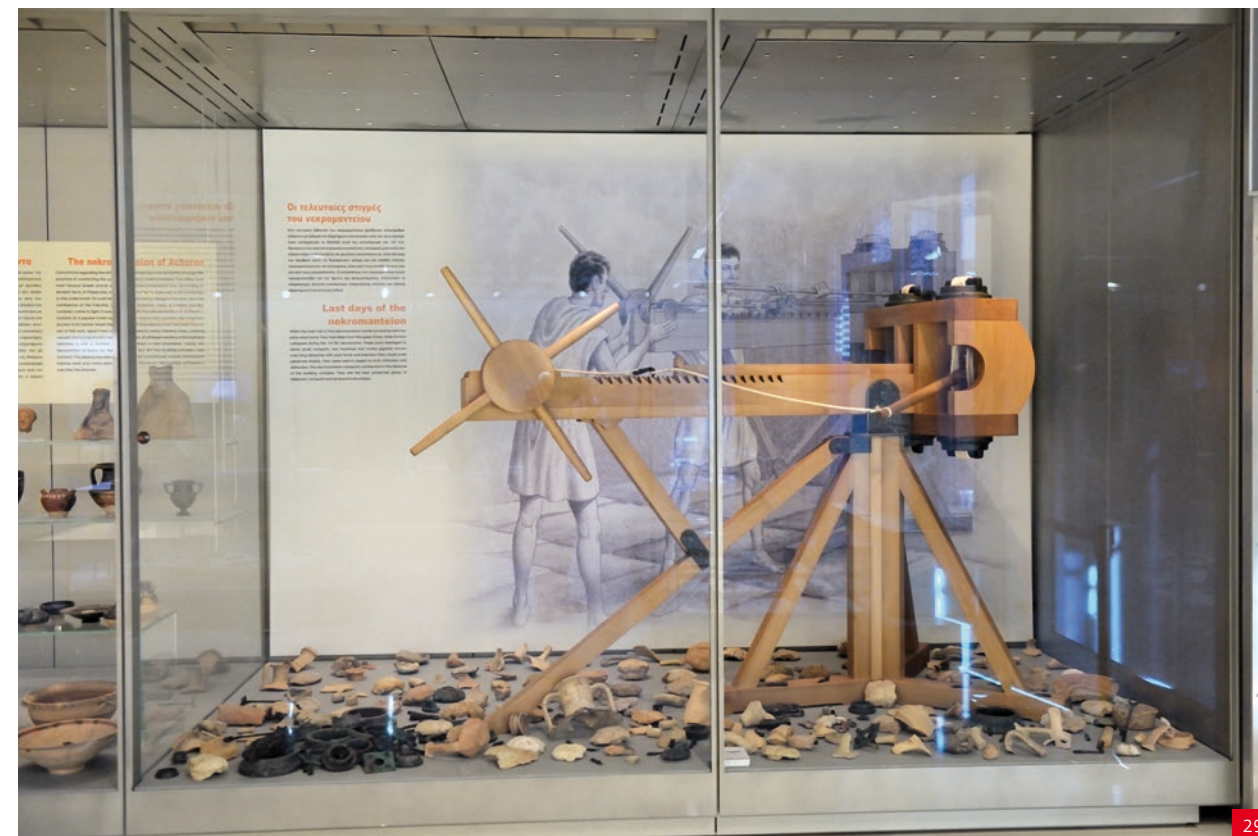
28

28 Εξαρτήματα, τροχοί και επίσχεστρα από τους επτά καταπέλτες, τα οποία εντοπίστηκαν στο κυρίως ιερό (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

29 Σύγχρονη αναπαράσταση ενός από τους καταπέλτες του Νεκρομαντείου. Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

προσευχές, οι συχνά φανταστικές διηγήσεις των ιερέων, η αρχιτεκτονική δομή του ιερού αλλά και η κοινή πίστη στην εμφάνιση των νεκρών. Επειδή όμως οι ελληνιστικοί χρόνοι ήταν περίοδος ορθολογισμού και επιστήμης, τα τελούμενα στο Νεκρομαντείο αμφισβητήθηκαν αρκετά. Έτσι, οι ιερείς, προκειμένου να ενισχύσουν περαιτέρω την πίστη, κατασκεύασαν ένα είδος γερανού, στο ένα άκρο του οποίου κρεμούσαν το σκηνοθετημένο είδωλο του νεκρού και στο άλλο το αντίβαρο. Επρόκειτο για μια μηχανή ανάλογη με αυτή που χρησιμοποιούνταν στα θέατρα. Παράλληλα, έκαιγαν και ποσότητα θείου, δημιουργώντας αναθυμιάσεις και ατμούς με σκοπό την καλύτερη αναπαράσταση της εικόνας του Κάτω Κόσμου.

Μετά την ολοκλήρωση της επικοινωνίας με τους νεκρούς, ο προσκυνητής ακολουθούσε την ίδια διαδρομή, μέσω του Λαβύρινθου και του ανατολικού διαδρόμου. Στο μέσο όμως του ανατολικού διαδρόμου, περνούσε τη θύρα και κατευθυνόταν στον εξωτερικό ανατολικό διάδρομο, στο βόρειο τμήμα του οποίου υπήρχε ένα δώμα. Σε αυτό, παρέμενε άλλες τρεις μέρες, προκειμένου να εξαγιστεί και να καθαρθεί από την επικίνδυνη επαφή του με τα φάσματα των νεκρών αλλά και να αποκατασταθεί η ταραγμένη, από τις δοκιμασίες, ψυχική και σωματική του υγεία. Η ύπαρξη του εξωτερικού ανατολικού διαδρόμου εξυπηρετούσε, στην πραγματικότητα, ακριβώς τον παραπάνω σκοπό, δηλαδή την αποκατάσταση της υγείας των προσκυνητών. Συντελούσε επίσης στην αποφυγή συναντήσεων ανάμεσα στους αποχωρούντες από το Νεκρομαντείο και σε αυτούς που βρισκόταν στο στάδιο της προετοιμασίας. Μετά τον

29

30 Πινάκιο ρυθμού «δυτικής κλιτύος», με γραπτή φυτική διακόσμηση από στάχια και φύλλα κισσού (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

τριήμερο καθαριό του, ο προσκυνητής κατηφόριζε το λόφο προς την πλευρά του Κωκυτού, δεσμευμένος με βαρύ όρκο να μην αποκαλύψει το παραμικρό απ’ ό,τι είδε ή έκανε στο ιερό, καθώς η αποκάλυψη των μυστικών του Άδη τιμωρούνταν με θάνατο.

Αναφορικά με τις προσφορές και τη νεκρομαντεία, οι αρχαίοι πίστευαν ότι οι ψυχές των νεκρών γνώριζαν τα μελλούμενα. Έτσι, πολύ συχνά, οι ζωντανοί κατέφευγαν σε αυτούς, ιδίως σε συγγενικά τους πρόσωπα, για να πληροφορηθούν για τη μετέπειτα πορεία της ζωής τους ή να βρουν απαντήσεις σε θέματα τα οποία δεν πρόλαβαν ή δεν μπόρεσαν να επιλύσουν πριν από το θάνατό τους. Επειδή όμως οι ψυχές ήταν άσαρκες, δεν διέθεταν και συνείδηση. Για τον λόγο αυτό έπρεπε να πιουν αίμα, το κύριο χαρακτηριστικό της ζωής, το οποίο τους έδινε και πάλι συνείδηση προκειμένου να απαντήσουν. Στο τελετουργικό λοιπόν του Νεκρομαντείου επιβαλλόταν η θυσία ζώων. Παράλληλα, οι ψυχές γενικά εμφανίζονται εκδικητικές απέναντι στους ζωντανούς, ιδίως οι ψυχές των νέων και όσων είχαν πεθάνει με βίαιο και οδυνηρό τρόπο. Οι προσκυνητές, για να τις εξευμενίσουν, πρόσφεραν τις χοές και τα άλφита. Αλλά και πάλι ούτε οι προσφορές ούτε και η καθοδήγηση των ιερέων δεν αρκούσαν για την ασφαλή επαφή με τα φάσματα των νεκρών.

Μια διαφορετική άποψη ως προς τη χρήση του συγκροτήματος του Μεσοποτάμου, της χρήσης

του δηλαδή ως ιδιωτικής αγροικίας των ελληνιστικών χρόνων, διατυπώθηκε από τον D. Baatz. Μελετώντας τα μεταλλικά εξαρτήματα, τα οποία αποκαλύφθηκαν στην κεντρική αίθουσα του οικοδομήματος, τα ταύτισε με επτά καταπέλτες συστροφής. Επιπλέον, τα βέλη που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι καταπέλτες ήταν οπλισμένοι τη στιγμή της καταστροφής του κτηρίου από τους Ρωμαίους. Τα παραπάνω ευρήματα, σε συνδυασμό με τα πολυάριθμα αγροτικά εργαλεία, αλιευτικά αντικείμενα, αποθηκευτικούς πίθους, μυλόλιθους και κεραμική οικιακής χρήσης και τον σχετικά μικρό αριθμό ειδωλίων της Περσεφόνης ενίσχυσαν την επιχειρηματολογία του. Ωστόσο, παρά τις αντίθετες απόψεις που έχουν διατυπωθεί, στη συνείδηση των πολυάριθμων επισκεπτών έχει καθιερωθεί η λειτουργία του συγκεκριμένου κτηρίου ως Νεκρομαντείου, άποψη και του ανασκαφέα του χώρου Σ. Δάκαρη, η οποία μάλιστα συνεπικουρείται από την αρχιτεκτονική δομή του οικοδομήματος, την τοπογραφία και τις ποικίλες αναφορές στις πηγές.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Στο κατώτερο τμήμα της κοιλάδας του Αχέροντα, όπως και στην ευρύτερη περιοχή, εκτός από το Νεκρομαντείο έχουν αποκαλυφθεί αρκετές ακόμη αρχαίες θέσεις και πληθώρα κινητών ευρημάτων, που χρονολογούνται ήδη από την Εποχή του Χαλκού, αποδεικνύοντας ότι στην περιοχή υπήρχε συνεχής και μακράιωνη ανθρώπινη παρουσία με έντονη δραστηριότητα.

Εφύρα

Βόρεια του Νεκρομαντείου, σε λόφο παράλληλο προς το ιερό, δεσπόζει η οχυρή μυκηναϊκή θέση της Εφύρας, η οποία αποτελεί, μαζί με το Νεκρομαντείο, έναν ενιαίο, κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο. Η θέση κατοικήθηκε ήδη από τη Μεσοελλαδική εποχή. Γνώρισε τη μέγιστη ακμή της κατά την Υστεροελλαδική περίοδο, οπότε και τειχίστηκε από Μυκηναίους αποίκους. Η ανθρώπινη παρουσία ανιχνεύεται επίσης στους ελληνιστικούς χρόνους. Πιο συγκεκριμένα, στην Εφύρα σώζονται λείψανα τριών ομόκεντρων οχυρωματικών περιβόλων, μιας πύλης, αρκετών οικοδομημάτων και ενός νεκροταφείου τύμβων. Από αυτά, ο εξωτερικός και ο ενδιάμεσος περίβολος ανάγονται στην Υστεροελλαδική εποχή και είναι κατασκευασμένοι ως κυκλώπεια τείχη. Αντίστοιχα, ο τρίτος, ο εσωτερικός, είναι κατασκευασμένος σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Πανδοσία

Βορειοδυτικά του Νεκρομαντείου, σε έναν κωνικό λόφο ύψους 107 μ., βρίσκεται ο αρχαιολογικός

χώρος της Πανδοσίας. Πρόκειται για τη σημαντικότερη από τις τέσσερις ηλειακές αποικίες της Κασσωπαίας. Σύμφωνα με την κεραμική που ήρθε στο φως, η θέση κατοικήθηκε ήδη από την Εποχή του Χαλκού. Στα τέλη του 5ου–αρχές 4ου αιώνα π.Χ., η Πανδοσία οχυρώθηκε για πρώτη φορά. Το αρχικό αυτό τείχος περιέβαλλε το δυτικό τμήμα του λόφου, ενώ ένα διατείχισμα χώριζε την πόλη. Μετά το 342 π.Χ., ένα νέο τείχος υψώνεται στην ανατολική και βόρεια πλευρά του λόφου, διπλασιάζοντας την τειχισμένη έκταση. Σήμερα, από το τείχος συνολικού μήκους 2.320 μ., σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα. Στην άνω πόλη διατηρούνται, σε επίπεδο θεμελίων, τρία τετράπλευρα κτήρια, καθώς και δύο λαξευμένες στο βράχο δεξαμενές. Στην κορυφή του λόφου, ένας μικρός οχυρωματικός περίβολος, που ακόμη δεν έχει χρονολογηθεί με ακρίβεια, εντυπωσιάζει με την κατασκευή του από αρχαίο δομικό υλικό.

Λόφος «Καστρίζα»

Στα βορειοδυτικά της Πανδοσίας, επάνω στο λόφο «Καστρίζα», έχει εντοπιστεί μια οχυρωμένη θέση της Εποχής του Χαλκού, με τμήματα τείχους και πυργοειδείς κατασκευές.

Λόφος «Τσουμπάρι»

Στο λόφο «Τσουμπάρι», στον οικισμό Κορώνη, στη δυτική όχθη του παραποτάμου του Αχέροντα Κωκυτού, ήρθαν στο φως τα θεμέλια ενός ορθογωνίου οικοδομήματος της Ελληνιστικής περιόδου, το οποίο εξακολούθησε να είναι σε χρήση και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, ενώ επαναχρησιμοποιήθηκε και στη Μεταβυζαντινή εποχή.

Λόφος «Πούντας»

Στο λόφο της «Πούντας» είχε βρεθεί κεραμική της Εποχής του Χαλκού προτού οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν την τελευταία πενταετία, αποκαλύψουν τμήμα νεκροταφείου της Ύστερης Κλασικής–Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου, με τάφους λαξευμένους στο βράχο. Στον ίδιο χώρο, ανασκάφηκε και ένα αποσπασματικό σωζόμενο οικοδόμημα, το οποίο, πιθανώς, είχε λατρευτικό χαρακτήρα και όπου εντοπίζονται τέσσερις οικοδομικές φάσεις, με κυριότερη εκείνη της Υστεροκλασικής περιόδου.

Χερσόνησος Αγίας Ελένης

Στη χερσόνησο της Αγίας Ελένης, η οποία κατά την αρχαιότητα ήταν νησάκι, ανιχνεύεται ανθρώπινη δραστηριότητα από την Εποχή του Χαλκού έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Στους πρόποδες και στην κορυφή του λόφου, εντοπίζονται σποραδικά ίχνη οχυρώσεων διαφορετικών περιόδων. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν δύο παράλληλα τμήματα κυκλώπειων οχυρώσεων, μήκους 170 μ., με ίχνη μεταγενέστερων επεμβάσεων, τα οποία δεν έχουν ακόμη χρονολογηθεί με ακρίβεια.

30

31 Άβαφη λεκάνη με πώμα
 (τέλη 3ου αι. π.Χ.–167 π.Χ.).
 Αρχαιολογικό Μουσείο
 Ιωαννίνων.

31

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στον συγκεκριμένο αρχαιολογικό–περιηγητικό οδηγό περιγράφεται, αρκετά αναλυτικά και σε όλες τις όψεις του, ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου. Η έκδηλη μυστικιστική–αποκρυφιστική ατμόσφαιρα κατά τη διάρκεια της διαδρομής διαμορφώνει τις κατάλληλες συνθήκες και δημιουργεί τα αναγκαία ερεθίσματα προκειμένου ο αναγνώστης, με τον οδηγό ανά χείρας, να επισκεφθεί το χώρο, να ακολουθήσει την πορεία των προσκυνητών της αρχαιότητας και να επιδιώξει να ανακαλύψει τα μυστήρια του Κάτω Κόσμου, όπως και τα βαθύτερα μυστικά του εαυτού του.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη διευθύντρια της ΕΦΑ Πρέβεζας κυρία Ανθή Αγγέλη, χωρίς την αμέριστη και πολύπλευρη υποστήριξη της οποίας δεν θα είχε πραγματοποιηθεί το συγκεκριμένο αφιέρωμα.

** Οι φωτογραφίες αρ. 6, 13, 17–19, 25–31 προέρχονται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων / Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων. Ευχαριστώ την ΕΦΑ Ιωαννίνων για την παραχώρηση του φωτογραφικού υλικού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλη Α. (επιμ.), *Οι αρχαιολογικοί χώροι Νεκρομαντείου και Εφύρας*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, Πρέβεζα 2015.
- Baatz D., «Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus)», *Athenische Mitteilungen* 97 (1982), σ. 211–233.
- Baatz D., «Wehrhaftes Wohnen. Ein befestigter hellenistischer Adelsitz bei Ephyra (Nordgriechenland)», *Antike Welt* 30/2 (1999), σ. 151–155.
- Βλαχοπούλου–Οικονόμου Α., «Έντυπες σφραγίδες σε λαβές αμφορέων από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και τη Δωδώνη», *Δωδώνη* 8 (1979), σ. 279–298.
- Βοκοτοπούλου Ι., *Οδηγός Μουσείου Ιωαννίνων*, Αθήναι 1973.
- Γραβάνη Κ., «Κεραμεική των ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29 (1988–89), σ. 89–132.
- Dakaris S., «Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra», *Neue Ausgrabungen in Griechenland* 1 (1963), σ. 35–55.
- Δάκαρης Σ., «Θεσπρωτία», *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 15 (1972).
- Δάκαρης Σ., *Αρχαιοί Ηπειρώτες*. Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, Εφύρα, Πανδοσία, Κασσώπη, Αθήνα 1972.
- Δάκαρης Σ., *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*, Αθήνα 1993.
- Ζήδρου Κ., *Ηπειρωτικά Ιερά και Μαντεία*. Δωδώνη – Νεκρομαντείο, Αθήνα 2008.
- Σακελλάριος Μ. (επιμ.), *Ήπειρος – 4.000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997.
- Σουέρεφ Κ., *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τζουβάρα–Σούλη Χ., *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον*, Ιωάννινα 1979.
- Τζουβάρα–Σούλη Χ., «Αγνύθες από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα», *Δωδώνη* 12 (1983), σ. 9–43.
- Τζουβάρα–Σούλη Χ., «Λατρείες και ιερά στην Ήπειρο, στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία», *Δωδώνη* 20 /1 (1991), σ. 151–216.
- Τζουβάρα–Σούλη Χ., «Τοπογραφικές παρατηρήσεις ως προς τα ιερά της αρχαίας Ηπείρου», *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond, Παράρτημα Μακεδονικών Σπουδών* 7 (1997), σ. 430–445.
- Τζουβάρα–Σούλη Χ. / Βλαχοπούλου Α. / Γραβάνη Κ., «Μνήμη καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη», *Δωδώνη* 26 (1997), σ. 7–27.
- Wiseman J., «Landscape Archaeology in the Territory of Nikopolis», στο J. Isager (επιμ.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and the Northwestern Greece. The Archaeological Evidence for the City Destructions, the Foundation of Nikopolis and the Synoecism* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 3), 2001, σ. 43–61.
- Wiseman J. / Zachos K. (επιμ.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece* (Hesperia Supplement, 32), 2003.